

УДК: 36 (575,1)

**QISHLOQ XO‘JALIGIDA MOLIYAVIY SUG‘IRTA RISKLARINING ILMIY
METADALOGIK XUSUSIYATLARI**

Utemuratova Rayxan Baxadir qizi

Toshkent amaliy fanlar universiteti talabasi

Rustamov Narzillo Istamovich

*Toshkent amaliy fanlar universiteti, “Tarmoqlar iqtisodiyoti”
kaferdasi mudiri, Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Choriev Shoira Juma qizi

*Toshkent amaliy fanlar universiteti, Bank va moliya
kaferdasi, assistent-o‘qituvchisi*

Annotatsiya: *Maqolada qishloq xo‘jaligi korxonalarini faoliyati bilan bog‘liq risklar va ularni ilmiy-metadalogik jihatdan tasniflash, risklarni samarali boshqarish maqsadida turli xususiyatlaridan kelib chiqib baholash orqali to‘g‘ri tarif siyosatini qo‘llash bilan ikkala tomon uchun ham samarali sug‘urta xizmatlarini ko‘rsatishga erishish erishish masalalari yoritilgan va xulosalar shakllantirilgan.*

Аннотация: *В статье освещаются риски, связанные с деятельностью сельскохозяйственных предприятий, и их научно-методологическая классификация, оценка рисков с учетом их различных характеристик с целью эффективного управления, достижения эффективного предоставления страховых услуг для обеих сторон с применением правильной тарифной политики и формулируются выводы.*

Abstract: *The article highlights the risks associated with the activities of agricultural enterprises and their scientific classification, risk assessment taking into account their various characteristics in order to effectively manage, achieve effective provision of insurance services for both parties using the correct tariff policy, and formulates conclusions.*

Kalit so‘zlar: *Qishloq xo‘jaligi, qishloq xo‘jaligi ishlab chiqarishi, qishloq xo‘jaligi risklari, ekinlar sug‘urtasi, xavfni samarali boshqarish, xavf turlari, sanoat xavfi, narxlarning mavsumiy tebranishi, tabiiy to‘siq.*

Ключевые слова: *Сельское хозяйство, сельскохозяйственное производство, сельскохозяйственные риски, страхование сельскохозяйственных культур, эффективное управление рисками, виды рисков, промышленный риск, сезонные колебания цен, естественный барьер.*

Keywords: *Agriculture, agricultural production, agricultural risks, crop insurance, effective risk management, types of risks, industrial risk, seasonal price fluctuations, natural barrier.*

MAVZUNING DOLZARBLIGI

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi yuqori darajadagi xavf mavjudligi bilan tavsiflanadi. Avvalo bu ochiq maydonda dehqonchilik qilinishi uning ob-havo o'zgarishlariga yuqori darajada bog'liqligini keltirib chiqaradi. Ob-havo o'zgarishlarini oldindan aniqlash imkoniyatining chegaralanganligi ushbu bog'liqlikni yanada oshiradi. Bozor narxlarining o'zgarishi bilan bog'liq qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yetkazib berishdagi noaniqlik yana bir muhim muammo bo'lib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilarining yuqori narx xavfi mavjudligini ko'rsatadi. Bundan tashqari, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini tartibga soluvchi meyoriy-huquqiy bazadagi kutilmagan o'zgarishlar yuz berish ehtimolligi qishloq xo'jaligidagi yana bir xavf hisoblanadi.

Sug'urta qishloq xo'jaligi tadbirkorlarining daromadlarini barqarorlashtirishning asosiy vositalaridan biri bo'lib, ulardan foydalanishda JST (Jahon savdo tashkiloti) qoidalarini buzmaslikka e'tibor qaratish muhim hisoblanadi. FAO ma'lumotlariga ko'ra, bugungi kunda ekinlarni sug'urtalash dunyoning 70 dan ortiq mamlakatlarida amalga oshiriladi. Bundan tashqari, 50 dan ortiq mamlakatlarda qishloq xo'jaligini sug'urtalash dasturlarini davlat tomonidan qo'llab-quvvatlash mavjud. Shu bilan birga, sug'urta qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi risklarni boshqarish vositalarining butun tizimida faqat bittadir va shunga muvofiq, qishloq xo'jaligi korxonalarining daromadlarini barqarorlashtirishning boshqa mumkin bo'lgan usullari bilan taqqoslab ko'rib chiqilishi kerak.

Natijada, muayyan biznes sharoitida eng maqbul bo'lgan xavfni kamaytirish vositalarini vakolatli tanlash to'g'risida savol tug'iladi.

Xatarlar va ularning qishloq xo'jaligidagi tasnifi ko'pincha, risklar natijalarining noaniqligi va buning natijasida boshqaruv qarorini qabul qilishning nomaqbul oqibatlariga olib kelishi ehtimoli sifatida talqin etiladi. Biroq, xavfdan har doim ham qo'rqish kerak emas. Biznesda foyda ko'pincha xavf uchun mukofot sifatida talqin etiladi va bu bejiz emas. Shuning uchun muammo xavfning mavjudligida emas, balki xavfni qanday qilib samarali boshqarishda, insonning salbiy oqibatlariga qarshi turish qobiliyatida. Shu bilan birga, xatarlarni boshqarish deganda, uning boshqariladigan obyekt holati va rivojlanishiga xavfning salbiy ta'sirini kamaytirish maqsadida xatarlarni aniqlash, tahlil qilish, baholash va unga qarshi kurashishga qaratilgan tadbirlarni ishlab chiqish va amalga oshirish tushuniladi. Ushbu chora-tadbirlar tizimida xavf ehtimoli va hajmini to'g'ri baholash alohida ahamiyatga ega.

ILMIY AHAMIYATI

Xavflarni kelib chiqish manbalari bo'yicha tasniflash ularni boshqarish samaradorligini oshirishda muhim o'rin tutadi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishidagi xatarlarni qanday kamaytirish mumkinligi masalasini hal qilish uchun qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga tegishli bo'lgan xatarlarning mohiyatini tushunib olish kerak. Xatarlarni boshqarish to'g'risidagi adabiyotlarda qishloq xo'jaligida 5 ta asosiy xavf

manbalari borligi keltirilgan: ishlab chiqarish xavfi; narx yoki bozor xavfi; institusional xavf; inson omiliga bog'liq xavf; moliyaviy xavf.

Sanoat xavfi noqulay ob-havo sharoiti, epidemiya va kasalliklar hamda boshqa kutilmagan hodisalar bilan bog'liq bo'lgan o'simliklar va hayvonlarning holati to'g'risidagi noaniqlikdan kelib chiqadi. Kerakli resurslarni sotib olish to'g'risida qaror qabul qilish vaqti ularni ishlatishdan iqtisodiy qaytish paytiga to'g'ri kelmaganligi sababli, ishlab chiqarish resurslari narxlarining noaniqligi muammosi paydo bo'ladi. Kompaniya mahsulotlarining bozor narxlarini ularni ishlab chiqarish to'g'risida qaror qabul qilish paytida ishonchli tarzda baholash deyarli mumkin emas. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlari narxlarining noaniqligi muammosini keltirib chiqaradi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligi sohasidagi tadbirkorlar narx yoki bozor xavfi mavjud bo'lgan sharoitda faoliyat yuritadilar. Shuni ta'kidlash kerak, yilning oylari bo'yicha narxlarning nisbiy o'zgarishi turli yillarda bir-biriga o'xshash bo'lishi mumkin. Bu qishloq xo'jaligi mahsulotlarining mavsumiyliigi bilan bog'liq. Masalan, g'alla narxlarining yuqori tebranishlari o'rim-yig'im davriga xos bo'lib, o'rim-yig'imdan keyingi davrda, donning narxi yalpi yig'im-terim to'g'risida birinchi ma'lumot paydo bo'lganda pasayadi.

Mavsumiy iste'molchilarning istaklari yil davomida narx o'zgarishining yana bir omili bo'lishi mumkin. Narxlarning mavsumiy tebranishlari jiddiy xavf manbasini anglatmaydi va mahsulotlarni sotish rejalarini ishlab chiqishda hisobga olinishi mumkin. Yillar davomida narx o'zgarishi, avvalambor, alohida yillarda ishlab chiqarish hajmi, ya'ni uning taklifi, shuningdek ichki va tashqi bozordagi talab bilan bog'liq. Noqulay ob-havo sharoiti yuzaga kelgan va shunga mos ravishda past hosildor bo'lgan yillarda o'simlik mahsulotlarining narxi sezilarli darajada oshishi mumkin. Aksincha, yaxshi yillarda mahsulotlar taklifi ko'payadi, bu odatda narxlarning pasayishiga olib keladi.

Ushbu hodisa tabiiy to'siq deb ataladi. Tabiiy xedjerlash hosil va ishlab chiqarish narxi o'rtasida salbiy korrelyatsiya bo'lganda yuz beradi. Bu korxonalar daromadlarini barqarorlashtiruvchi ta'sirga ega, chunki fermer xo'jaliklari hosildorlikning pasayishi natijasida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan yo'qotishlarni yuqori narxlar orqali kamaytirishi mumkin. Ishlab chiqarish va narx tavakkalchiligini tavsiflashda quyidagilarni ta'kidlash kerak: eng qadimiy (ibtidoiy) ishlab chiqarish texnologiyalari qo'llaniladigan qishloq xo'jaligi tizimlari uchun ishlab chiqarish xavfi muhimroq va bu ajablanarli emas: texnologiyalarga rioya qilmaslik, sug'orish va drenaj tizimlarining yetishmasligi, eroziyaga qarshi choralarni e'tiborsiz qoldirish, sanitariya va veterinariya tadbirlaridan voz kechish qishloq xo'jaligi mahsulotlarini tabiiy iqlim va boshqa ekologik omillarga, beqaror hosilga bog'liqligiga olib keladi. Ilmiy ishlanmalarga ega bo'lgan texnologik intensiv tizimlarda narx xavfi, ayniqsa qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'zgaruvchanligi muhimroqdir.

Riskning yana bir manbai – ayniqsa dehqon xo'jaliklarida uchraydigan risk – bu inson faktori bilan bog'liq risklar hisoblanadi.

Oilaviy krizislar deya e'tirof etiladigan, ya'ni ferma yoki fermer xo'jaligi egasining vafot etishi mazkur korxonaning moliyaviy holatiga jiddiy zarar yetkazishi mumkin. Qishloq xo'jalik texnikalari va chorva mollariga nisbatan beparvolik natijasida yuzaga keladigan zararlarni ham inson faktori bilan bog'liq risklar kategoriyasiga kiritiladi. Ishlab chiqarish, baho, institusional va inson faktori bilan bog'liq risklarning yalpi ta'sirini bitta termin bilan biznes-risk deb atash mumkin.

Yuqorida keltirilgan risk turlarini bir guruhga kiritish imkoniyati quyidagilar bilan belgilanadi: mazkur risklar qanday moliyalashtirilishidan qat'iy nazar, ushbu risklar bilan barcha korxonalar duch keladi. Biznes risk bu xo'jalik yuritishning iqtisodiy samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi barcha noaniqliklarning jami ta'sirini o'zida aks ettiradi. Ushbu risk mahsulot tannarxi, sotish hajmi, foyda, pul oqimlari va boshqa shu kabi korxonaning iqtisodiy ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatadi. Kreditor qarzdorligi mavjud bo'lmagan korxonani, ayniqsa agar bu mavsumiy xususiyatga ega bo'lgan qishloq xo'jaligi korxonasi bo'lsa topish qiyin. Korxonada jalb qilingan kapitalning ulushi qanchalik yuqori bo'lsa va bir vaqtning o'zida bunday korxonada biznes-risk darajasi yuqori bo'lsa uning bankrotlikka uchrash ehtimoli yuqori bo'ladi. [2, 35-37].

ERISHILGAN NATIJALARI

Korxonani moliyalashtirish usuli bilan bog'liq risklarni moliyaviy risklar guruhiga kiritish to'g'ri bo'ladi. Hududiy qamrab olish masshtabiga ko'ra risklarni klassifikatsiyalash ushbu risklar yuz berish ehtimolligini kamaytirishda muhim o'rin tutadi. Mazkur masalada risklarni 2 guruhga ajratish mumkin:

bir tabiiy-iqtisodiy hududda joylashgan barcha xo'jaliklar yoki ularning katta qismiga zarar yetkazuvchi risklar guruhi. Bunday risklarga birinchi o'rinda hududiy masshtabdagi tabiiy risklar (masalan, birdaniga bir nechta hududlarni qamrab oluvchi qurg'oqchilik), baho riski, hamda ko'pchilikka ma'lum bo'lgan institusional xususiyatga ega risklar. Bunday risklarni tizimli yoki diversifikatsiyalanmaydigan risklar deb atash to'g'ri bo'ladi;

boshqa qishloq xo'jalik tuzilmalari risklariga bog'liq bo'lmagan, xo'jalik yuritishning individual shart-sharoitlariga ega bo'lgan alohida korxonalarga xos bo'lgan risklar. Bunday risk guruhiga mahalliy noqulay ob-havo sharoitlarini kiritish mumkin, masalan sovuq urishi yoki do'l urishi, o'simliklar va mollarning turli kasalliklarga chalinishi, hamda moliyaviy va inson faktori bilan bog'liq risklar. Bunday risklarni idiosinkratik risklar deb ataladi. [2, 38-47].

Shuni ta'kidlash kerakki, tavakkalchilikni baholashda ko'rib chiqilayotgan ishlab chiqarish tebranishlari va tasodifiy faktorlar sabab bo'lgan iqtisodiy ko'rsatkichni o'zaro farqlash kerak, ya'ni boshqarib bo'lmaydigan omillar va tasodifiy bo'lmagan, ya'ni masalan, ishlab chiqarishni intensivlashtirish darajasining o'zgarishi kabi boshqariladigan omillar. Gap shundaki, ko'rsatkichlarning o'zgaruvchanligini nafaqat tabiiy va bozor omillarining tasodifiy to'qnashuvi, balki ishlab chiqarishdagi texnologik o'zgarishlar bilan havm izohlash mumkin. Xatarlarning darajasini o'lchash faqat

tasodifiy omillarning indikator darajasiga ta'sirini baholashni o'z ichiga oladi. Shu sababli, o'tgan bir necha yillar davomida hosildorlik (rentabellik) bilan bog'liq xavfni baholash pasaytirilgan rentabellik kabi ko'rsatkich asosida amalga oshirilishi kerak.

Narxlarning o'zgarishi bilan bog'liq xavfni keyingi davr narxining oldingi davr narxiga nisbati sifatida hisoblangan nisbiy o'zgarish ko'rsatkichi asosida baholash qulay. Shu bilan birga, tahlil qilinayotgan davrda inflyatsiyani nisbatan bir tekisda o'sishi sharti bilan tuzatish kiritishga hojat yo'qoladi. Bundan tashqari, bu turli xil mahsulotlar narxlarining o'zgarishini taqqoslash imkonini beradi, chunki bu ko'rsatkich nisbiy (narxlarni bir-biriga bo'lib taqqoslanganda, ularning puldagi ifodasi yo'qoladi).

Qishloq xo'jaligida risklarni boshqarish instrumentlari. Qishloq xo'jaligini yuritishning tarixiy jarayonida fan va amaliyot riskni boshqarishning ko'p sonidagi turli-tuman usullarini kashf qildi. Bu usullarni 2 ta asosiy guruhlariga ajratish mumkin:

1) iqtisodiyotning turli subyektlari o'rtasidagi risklar transferi va o'zaro taqsimlash strategiyasi;

2) korxonalar risklarini kamaytirish bo'yicha strategiyalar. [2, 38-47].

So'nggi o'n yillikda vertikal integratsiya mustaqil davlatlar hamdo'stligi mamlakatlarida keng ommalashdi. Agrosanoat majmuasi korxonalarini o'zida birlashtirgan qishloq xo'jalik klasterlarining shakllanishi qishloq xo'jaligi va qayta ishlash sanoati korxonalarida narx-navo xatarlari bilan bog'liq ayrim muammolarni bartaraf etishga imkon beradi, shuningdek tarkibiga kiradigan korxonalarining moliyaviy xatarlarini kamaytiradi. Ijobiy ta'sirga, shuningdek, diversifikatsiya qilish orqali erishiladi, bu daromadning jiddiy tebranishini kamaytirish uchun turli xil ishlab chiqarish maydonlarini birlashtirishni nazarda tutadi va xatarni yuzaga keltiradigan vaziyat deyarli diametrli ravishda rivojlanib boradigan bunday sohalarga sarmoya kiritish orqali xatarlarni kamaytirishga imkon beradi. Diversifikatsiyaning umuman ijobiy ta'siriga qaramay, uni samarali qo'llash imkoniyatlari ko'pincha resurslarning cheklanganligi, mahsulot sotish bilan bog'liq muammolar, noqulay ob-havo sharoiti va boshqa shu kabi omillar bilan chegaralanadi. Geografik diversifikatsiya ham xavfni kamaytirishga yordam beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Xulosa o'rnida ta'kidlash mumkinki, qishloq xo'jaligida risklarni boshqarish birmuncha murakkab bo'lib, qishloq xo'jaligini yuritishning uzoq yillik tarixiy jarayonida fan va amaliyot risklarni boshqarishning turli-tuman instrumentlari yaratdi. Bular iqtisodiyotning turli subyektlari o'rtasida risklar transferini amalga oshirish, o'zaro taqsimlash strategiyasini qo'llash va korxonalar risklarini kamaytirish bo'yicha strategiyalarni o'z ichiga oladi. Bu usullarning barchasini o'z o'rnida qo'llash orqali risklarni samarali boshqarishga erishish mumkin. Albatta bular ichida risklarni uzoq yillik tarix va tajribaga ega bo'lgan sug'urta xizmatlari orqali boshqarish nisbatan oddiy va samarali yo'l hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Qo'ldoshev Q.M. O'zbekistonda o'zaro sug'urtalashning metodologik asoslarini takomillashtirish. Monografiya, T.: Iqtisodiyot, 2020 y.
2. Kalenov K.T. O'zbekiston respublikasi qishloq xujaligida sug'urta xizmatlarini rivojlantirish istiqbollari. Monografiya, T.: BOOKMANY PRINT, 2023 y.
3. Raushan Bokusheva Olaf Xaydelbax Talgat Kusayinov. Straxovaniye posevov v Kazaxstane. Analiz vozmojnostey effektivnogo upravleniya riskami. IAMO 2007.
4. Madayeva R.YE. Teoreticheskiye aspekti selskoxozyaystvennogo straxovaniya // Straxovoye delo. 2007. № 10. S. 35-37.
5. Kalenov K., Utemuratova R. Qishloq xo'jaligi korxonalarida xatarlarini o'zaro sug'urtalash jamiyatlari tashkil etish orqali sug'urtalashning xorij tajribasidan foydalanish //Yevraziyskiy jurnal akademicheskix issledovaniy. – 2023. – T. 3. – №. 3 Part 2. – S. 100-105.
6. K.T.Kalenov-The Way of Science International scientific journal.«The Way of Science» – 0.543 (Global Impact Factor, Australia) 2022. №12 (106).14-16 .
“Prospects for livestock insurance in the Republic of Uzbekistan”
7. Utemuratova R. O'zbekiston Respublikasida sug'urta xizmatlari yo'lida chorvo'chilik muammolari va yechim yollari. // Toshkent moliya instituti. «Iqtisodiyotni raqamlashtirish va moliyaviy xavfsizligini ta'minlash sharoitida biznes jarayonlarini transformatsiyalash» mavzusida xalqaro ilmiy-amaliy anjuman. 2023 yil 28 fevral Tashkent. 480-482.
8. Каленов К., Утемуратова Р. Ўзбекистонда инсон капиталидан самарали фойдаланиш муаммолари // Innovatsion texnologiyalar: ilmiy g'oyalar va ishlanmanalarni amaliyotga joriy etish masalalari va yechimlari” mavzusidagi xalqaro qo'shma ilmiy-amaliy anjumani/ – 2023. – T. 1.1. – C. 224-226.
9. Baxadirovna U. R., Istamovich R. N. O'zbekiston qishloq xo'jaligida elektron sug'urtalashni rivojlantirish istiqbollari //Eurasian Journal of Academic Research. – 2024. – T. 4. – №. 7S. – C. 1301-1303.
10. Tlegenovich K. K., Istamovich R. N., Baxadirovna U. R. Modern Trends and Factors of Financial Development of the Agricultural Sector in the Republic of Karakalpakstan, Taking Into Account Agricultural Insurance //Information Horizons: American Journal of Library and Information Science Innovation (2993-2777). – 2024. – T. 2. – №. 1. – C. 97-101.
11. Utemuratova R. Use of foreign experience of insurance through the organization of risk mutual insurance companies in agricultural enterprises. Eurasian Journal of History, Geography and Economics (EJHGE). Volume 38| December 2024. ISSN: 2795-7659. 97-101
12. www.agroinsurance.com.
13. www.agros.uz.